

Παναγιώτης Προϊκάκης

Η ποιητική παράδοση και τα επιγράμματα του επισκόπου Κυθήρων Μάξιμου Μαργούνιου (1549-1602)

ABSTRACT

The figure of the Bishop of Cerigo, Maximus Margunius, a prolific and highly educated man who was one of the leading hierarchs of the 16th century, has been the subject of several presentations at various conferences in the past. Nevertheless, academic research has barely dealt with the literary works of this venerable figure, mainly focusing on his theological work towards achieving the union of the Churches. The present brief article represents a first attempt to deal with his oeuvre holistically, by shining light on his literary-poetic output so as to reveal part of his personality that he employed several times in support of his secular and theological quests.

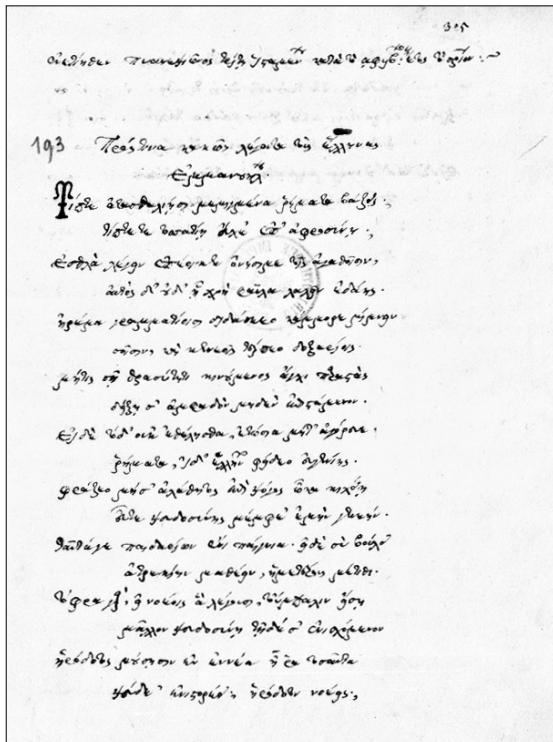
Through the recitation and brief presentation of his poetic essays and epigrams, the bishop's poetic talent emerges and his life and work appear with greater clarity, thus rising above a view of his activity solely confined to the theological conflict between Eastern and Western Christianity. This is a different aspect of Maximus Margunius, nourished by a love of learning, the lyricism of ancient poetry and the precursors of romanticism, revealing a natural born poet in the ranks of the ecclesiastical hierarchy in the 16th century.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μάξιμος Μαργούνιος, επίσκοπος Κυθήρων, Μεταβυζαντινή Εκκλησιαστική Γραμματεία, ορθόδοξοι ιεράρχες 16ου αιώνα

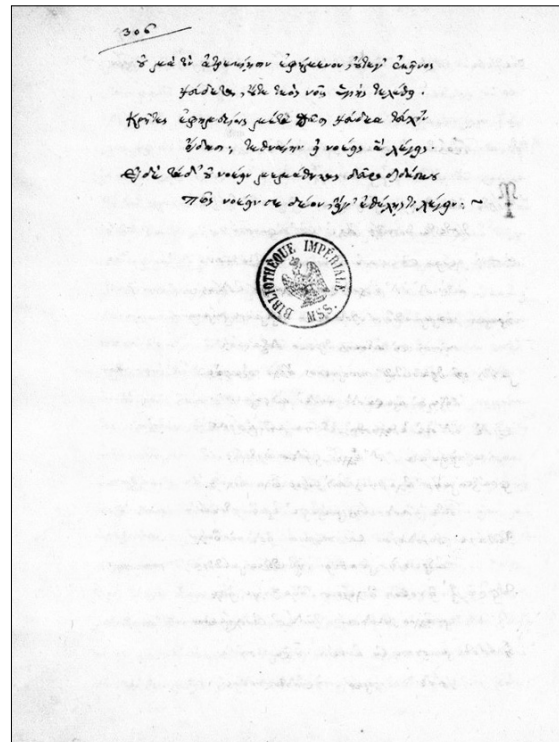
A. Ο ΜΑΞΙΜΟΣ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ

Η μορφή του επισκόπου Κυθήρων Μάξιμου Μαργούνιου, ενός από τους κορυφαίους ιεράρχες του 16ου αι., πολυγραφότατου και εξαιρετικής μόρφωσης αρχιερέα, έχει απασχολήσει στο παρελθόν αρκετές εισηγήσεις σε διάφορα συνέδρια. Η επιστημονική όμως έρευνα ελάχιστα ασχολήθηκε με τη λογιосύνη του σεπτού αυτού ιεράρχη και ιδιαίτερα με τη συνεισφορά του στην ποίηση.

Ήδη, από τα χρόνια των σπουδών του στην Κρήτη μέχρι το 1568 ο Μαργούνιος είχε έρθει σε επαφή με αρκετούς πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του, όπως τους Aloisio Lollino, Daniel Furlanus, Marcus Condaratus, Adriana Spiera, Ioannis Zeno, Romano Alberti, Nicolo Bon και Santo Pasqualigo, που συναθροίστηκαν αργότερα στην ακαδημία των *Stravaganti*

Εικ. 1α. Πρὸς τινά κακῶς λέγοντα τοὺς Ἕλληνας, Ἐμμανουήλου, Κώδικας 621 (suppl. gr. 621), σ. 305 (Bibliothèque nationale de France).

Εικ. 1β. Πρὸς τινά κακῶς λέγοντα τοὺς Ἕλληνας, Ἐμμανουήλου, Κώδικας 621 (suppl. gr. 621), σ. 306 (Bibliothèque nationale de France).

(Παναγιωτάκης 1968, 58-59, 62, 72, 77), την οποία είχε ιδρύσει ο ποιητής Andrea Cornaro. Αλλά και οι ανώτατες σπουδές του στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου εντρύφησε στη φιλολογία, αποτέλεσαν εχέγγυο για την ενασχόλησή του με την ποίηση. Παράλληλα, είναι γνωστό πως ο Μαργούνιος συνέθετε και αρχαίζοντα επιγράμματα, κατά προτίμηση στα ελληνικά, η σύνθεση και αναβίωση των οποίων ήταν συνήθης σε όλη την Αναγέννηση, πολλά από τα οποία παρέθετε σε επιστολές και έργα του, κυρίως για εγκωμιαστικούς σκοπούς.

Την πρώτη ερασιτεχνική του σύνθεση, πριν ενστερνιστεί τον μοναχικό βίο το 1577, αποτέλεσε το σύντομο ποίημα «Πρὸς τινά κακῶς λέγοντα τοὺς Ἕλληνας, Ἐμμανουήλου».¹ Το ποίημα γράφτηκε στην Πάδοβα, όπου σπούδαζε ο Μαργούνιος μέχρι το 1577 και χρησιμοποιεί το σύνηθες για την εποχή ελεγειακό δίστιχο, όπου ο πρώτος στίχος είναι μεγαλύτερος από τον δεύτερο αλλά με κάποιες αβλεψίες ως προς τη χρήση του δακτυλικού εξαμέτρου και του δακτυλικού πενταμέτρου, γεγονός που δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί δικαιολογημένο για το κύρος και την πολυμάθεια του επισκόπου Κυθήρων, όχι όμως και του φοιτητή Μαργούνιου, ο οποίος εμφανίζεται ως δόκιμος ποιητής. Στο ποίημα ο Μαργούνιος καταφέρεται εναντίον αγνώστου προσώπου, το οποίο κατηγορεί ως φαύλο, επειδή επιτίθεται λεκτικά στους αγαθούς ανθρώπους, ιδιαίτερα στους ελληνορθόδοξους, εστιάζοντας στη μισαλλοδοξία του, τη θρασύτητά του και τα ψεύδη του:

¹ Κώδικας 621 (suppl. gr. 621), σ. 305-306 (Bibliothèque nationale de France). Βλ. Εικόνες 1α, 1β.

*«Τύπτε άτασθαλήσι μεμιγμένα ρήματα βάθους;
τύπτε τε τοςάυτη έχε έπ' άφροσύνη;...»*

Η δεύτερη, πιο συγκροτημένη και επιμελημένη, προσπάθειά του υπήρξε η έκδοση μιας σειράς ποιημάτων με τον τίτλο *Poemata aliquot sacra*. Η έκδοση της συλλογής έγινε το 1592 από τον Franciscus Raphelengius, ενώ επιμελητής του έργου υπήρξε ο David Hoeschel. Το βιβλίο αποτελείται από 24 αριθμημένες σελίδες. Τα ποιήματα της συλλογής γράφτηκαν κατά το χρονικό διάστημα πριν το 1592,² χωρίς να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε κατά πόσο η συγγραφή όλων των ποιημάτων έγινε την ίδια χρονική περίοδο, ή αν αυτά συγκεντρώθηκαν από διαφορετικούς χρόνους. Μια ενδεικτική χρονολόγηση μας προσφέρουν τα πρόσωπα για τα οποία γίνεται μνεία στα ποιήματα. Έτσι, για παράδειγμα η αναφορά στον Κωνσταντίνο Λούκαρη τοποθετεί τη συγγραφή του συγκεκριμένου ποιήματος μετά το 1584, όταν ο τελευταίος στάλθηκε από τον πατέρα του στη Βενετία, και πριν το 1593 όταν εκάρη μοναχός, αλλάζοντας το όνομά του σε Κύριλλος· άρα πριν το 1592, το έτος που τυπώθηκαν και τα ποιήματα.

Ο Μαργούνιος μέσα από αυτήν τη συλλογή επιθυμεί να επικοινωνήσει με τους αναγνώστες και να παρουσιάσει τους προβληματισμούς του, τις ανησυχίες του αλλά και τον εσωτερικό ψυχισμό του. Η ποίηση γίνεται έτσι για τον ίδιο αγωγή της ύπαρξης, παιδεία ψυχής και πνεύματος (Προϊκάκης 2002, 337). Η ψυχή του εμφορείται από πικρίες εξαιτίας της οξείας διαμάχης του με τον αρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο γύρω από το ακανθώδες ζήτημα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος αλλά και της επιβαρυμένης υγείας του, γεγονός που γίνεται φανερό από τη μελαγχολική διάθεση που αποπνέουν οι στίχοι του, χωρίς όμως ο ίδιος να χάνει την ελπίδα που πηγάζει από τη σχέση του με τον Θεό, εμπνεόμενος και από ευαγγελικά ρητά:

*«Θρυνητική και ίκετήριος προς Θεοῦ εύχην
έν κλίνη κειμένου, υπέρ τ' έαυτοῦ
ψυχῆς λαμβάνουσα άφορμήν έκ
τοῦ ρητοῦ τοῦ εύαγγελικοῦ, περί τοῦ
λησταῖς προσπέσοντος*

*.....
Κεῖμαι δυσπαθέων τάλας οἴμοι...*

Κύνες ψυχοβόροι δέ περιτροχάουσιν έμοῖσι». (Μαργούνιος 1592, 3-4)

*«Ό πίνων έκ τοῦ ὕδατος τούτου, διψή-
σει πάλιν, ό δέ πίνων έκ τοῦ ὕδα-
τος, οὔ έγώ δώσω αύτῶ, οὔ διψήσει
εις τόν αἰῶνα, αλλά γενήσεται αύτῶ*

ὕδωρ άλλόμενον εις ζωήν αἰώνιον.» (Μαργούνιος 1592, 8)

² Σε επιστολή του προς τον Λαυρέντιο Μαρίνο την 1η Οκτωβρίου 1591 γράφει ο Μαργούνιος πως του στέλνει «μικρόν δῶρον [...] τό πόνημά» του *Έγχειρίδιον περί τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος έκπορεύσεως, ως έν είδει έπιστολῆς «καί μέτρον τι»,* το οποίο γράφτηκε «κατ' έπήρειαν πάρεργον» με σκοπό «ίνα μηδέ τότε άργός είη ό νοῦς» και ενώ «ήδη νόσω δεινῆ προσπαλαίοντες».

Πρόκειται για δώδεκα ποιήματα σε ελεγειακή μορφή (δίστιχα), με περιεχόμενο καθαρά θρησκευτικό εκτός από ένα ποίημα που το απευθύνει στον μαθητή του Κωνσταντίνο (Κύριλλο) Λούκαρη, στο οποίο τον προτρέπει να ακολουθεί τον δρόμο της αρετής. Τα θέματα διαπνέονται από λυρισμό και αποτελούν είτε εξωτερίκευση προσωπικών συναισθημάτων του ποιητή είτε εμπνέονται από εξωτερικά γεγονότα, όπως το απευθυνόμενο στον Κύριλλο Λούκαρη, ή το «επιτάφιο» ποίημα στη Βλάχκη την Ρουζινία, σύζυγο του Καρόλου Ρουζίνιου, ή εκείνο στον ιατρο-φιλόσοφο και ποιητή από τη Βερόνα Ιωάννη Βαπτιστή (Ροπα). Βαθιά θρησκευόμενος ο Μαργούνιος προσπαθεί να μετουσιώσει την πίστη σε ποιητικό λόγο χρησιμοποιώντας την «υψηλή» λογοτεχνική γλώσσα της εποχής, χωρίς να παραβλέπει την αγάπη του για τον εξωτερικό κόσμο και την αρμονία που αυτός προσδίδει στον πιστό, εκπορευόμενες και οι δύο πάντα από τον ίδιο τον Θεό.

Τα ποιήματα της συλλογής, σε διαφορετικό τόνο από εκείνα της επόμενης (*Ύμνοι Ανακρεόντειοι*), αλλά με την ίδια περίπου θεματολογία, αν και κατώτερα –με τα δεδομένα της εποχής– σε ποιότητα από εκείνα της δεύτερης συλλογής του με ανακρεόντειους στίχους, και σε πεζολογικό ύφος, αποτελούν μια πρώτη προσπάθεια ενός μάλλον ψυχικά κουρασμένου ιεράρχη από την πολύχρονη έριδα με τον αρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο και την πολεμική εναντίον του, ο οποίος ιεράρχης προσπαθεί να ορθοποδήσει ψυχικά απομακρυνόμενος, έστω και προσωρινά, από τις θεολογικές συζητήσεις περί εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος και στρεφόμενος σε πιο «ανάλαφρες» και κοσμικά-εκκλησιαστικά «ανώδυνες» πνευματικές ενασχολήσεις. Δεν πρόκειται σίγουρα για κάποια ανανέωση του ποιητικού λόγου, αλλά είναι περισσότερο αποτέλεσμα μιας βαθύτερης προσωπικής ανάγκης του Μαργούνιου να αποκαλύψει ενδόμυχα συναισθήματά του. Σε όλα είναι εμφανής μια διάθεση συναισθηματικής ανάτασης μέσα από τη Χριστιανική Θρησκεία και την επαφή του με τη φύση και τον Θεό, ο Οποίος είναι η πηγή αυτών όλων των αγνών συναισθημάτων:

«Αὐτός ἐμός γάρ ἄριστος ἔστιν θεός...

αὐτός ἀρωγός ἔπλει...

Αὐτός ἐμᾶς ψυχᾶς λύτρον ἔσσειται...

Ἐλπίς, ἰδὲ στέρεος σύμμαχος ἐν πολέμῳ». (Μαργούνιος 1592, 14)

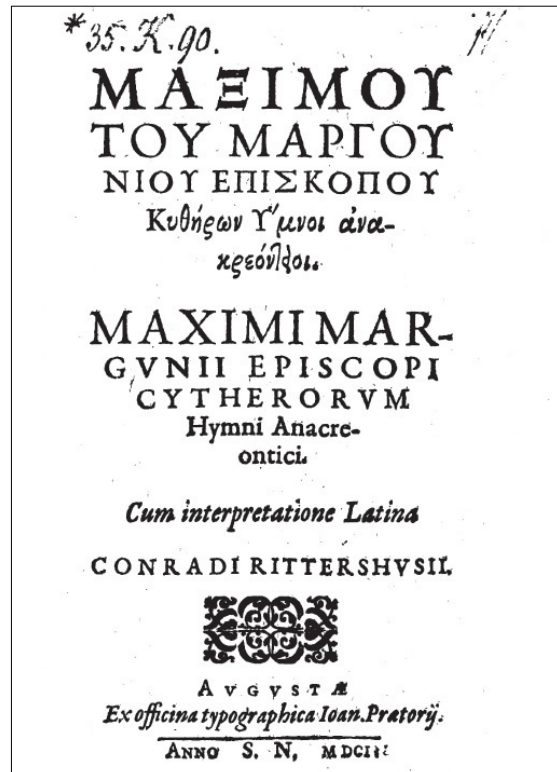
Στα ποιήματα της συλλογής, που είναι γραμμένα σε ελεγειακά δίστιχα, η χρήση του δακτυλικού εξαμέτρου στον πρώτο στίχο και του δακτυλικού πενταμέτρου στον δεύτερο είναι προσεγμένη, ακολουθώντας τους μετρικούς κανόνες με τη σωστή τοποθέτηση των τομών στους στίχους. Το γεγονός αυτό δηλώνει μαζί με την, έστω και μικρή παρέκκλιση από την κλασική θρησκευτική ελεγειακή θεματολογία, μια σαφή ωριμότητα ως προς τη χρήση των αρχαίων μετρικών κανόνων όχι όμως και αποδέσμευση από την επιτροπεία της αρχαιότητας και της αρχαιοπρέπειας.

Η συλλογή αυτή δεν είχε την αναμενόμενη απήχηση στο πνευματικό κοινό της εποχής. Ο αρχαιομαθής όμως, κύκλος των γνωστών και φίλων του ευνοούσε αυτή του την ενασχόληση, αφού φαίνεται πως, εκτός από άριστος γνώστης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ήταν και γεννημένος ποιητής, ένας πρώιμος ρομαντικός, διαθέτοντας υψηλό ποιητικό αισθητήριο.

Αναδείχτηκε έτσι αριστοτέχνης του είδους, ενώ κάποιιοι τον χαρακτήρισαν ιδιοφυΐα της ποιητικής έκφρασης (Βουτιερίδης 1924, 331, 438), εξαιτίας της επιτυχημένης ανάπλασης του

Εικ. 2. *Maximi Margunii, episcopi Cytherensis, poemata aliquot sacra* (1592)

Εικ. 3. *Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, ἐπισκόπου Κυθήρων ὕμνοι ἀνακρεόντειοι* (1601).

ανακρεοντικού λόγου και ύφους στην τρίτη απόπειρά του, με την έκδοση της δεύτερης συλλογής του με τον τίτλο «Ὕμνοι Ἀνακρεόντειοι» (1601). Η πρώτη έκδοση της συλλογής, τη μετάφραση των οποίων στα λατινικά επιμελήθηκε ο γερμανός ουμανιστής φίλος του, νομικός και λόγιος Conradus Ritterhusius, έγινε το 1601, ενώ ακολούθησε και δεύτερη το 1614. Αποτελείται από 72 μη αριθμημένα φύλλα σε σχήμα 8ο. Στην αρχή της έκδοσης προηγείται μία επιστολή του Conradus Ritterhusius προς τον David Hoeschel. Ακολουθούν δύο επιστολές του Μαργούνιου προς τον Hoeschel με ημερομηνίες 31 Αυγούστου 1599 και 5 Μαρτίου 1600 και δύο εγκωμιαστικά επιγράμματα στα λατινικά προς τον μεταφραστή Conradus Ritterhusius και τη μετάφρασή του, το πρώτο από τον γερμανό φιλόλογο και ποιητή Gregorius Bersmanus και το δεύτερο από τον λουθηρανό δικηγόρο, στιχουργό, φιλόλογο, ιστορικό, ακαδημαϊκό και αντιπρόεδρο του πανεπιστημίου του Altdorf κοντά στη Νυρεμβέργη, Georgius Remus. Στην επιστολή του Ritterhusius προς τον Hoeschel, που προτάσσεται του βιβλίου, εξυμνούνται οι γνώσεις του επισκόπου Κυθήρων και η σεμνότητα με την οποία εργάστηκε διαλογιζόμενος: «ἵνα γάρ μή εἶπω τό σεμνόν καί θεοπρεπές καί κόσμιον τῆς λέξεως, ᾧ κεχρῆσθαι σύνηθες τῷ Μαργουνίῳ, ἀνδρὶ τῶν νῦν ἐλλήνων, ὧν οἶδαμεν σοφωτάτῳ, εἶτε πεζόν τι εἶτε καί ἔμμετρον ξυγγράφοντι, τίς οὐκ οἶδεν, ὅσον μεταξύ τῶν γλωσσῶν ἐλληνικῆς τε καί ῥωμαϊκῆς, καί ὡς ταύτη ἀνέφικτός ἐστιν ἐκείνης ἢ δεξιότης, τό, τε πολυστρεφές καί πολύμορφον;».³

³ Μάξιμος Μαργούνιος (1601), *Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, ἐπισκόπου Κυθήρων ὕμνοι ἀνακρεόντειοι* / *Maximi Margunii episcopi Cytherorum hymni anacreontici, cum interpretatione latina Conradi Ritterhusii, Ex officiana typographica Ioan. Pratorij, Augustae, 3-4.*

Ο ίδιος ο επίσκοπος Κυθήρων δηλώνει το χωροχρονικό πλαίσιο συγγραφής των *Υμνων* του, που δεν είναι άλλο από το Mussolente, μια πόλη στην επαρχία Βιτσέντσα του Βένετο στη βόρεια Ιταλία μεταξύ του 1598 και του 1601, όπως ο ίδιος αναφέρει σε επιστολή του προς τον Νικηφόρο Ρόδιο.⁴ Τα ποιήματα γράφτηκαν σε στιγμές χαλάρωσης από την ενασχόληση με τα θεολογικά ζητήματα, «έν παρέργω», όπως ο ίδιος δηλώνει σε επιστολή του που προτάσσεται του έργου. Η συλλογή ωστόσο, φαίνεται πως ήταν ολοκληρωμένη από τον Μαργούνιο πολύ νωρίτερα, ήδη από τον Οκτώβριο του 1599, ενώ την είχε στείλει και στον Hoeschel περιμένοντας την επιμέλειά του για την έκδοση του βιβλίου.

Τα ποιήματα αυτά είναι φανερό πως δεν απέβλεπαν, όπως η πρωτότυπη θεματολογία των ανακρεόντειων στιχουργημάτων επέβαλε, στο *carpe diem*, αλλά στην παρουσίαση της ευκαιρίας που έχει ο κάθε πιστός μέσα από τη βίωση με τον Θεό να καθαίρει την ψυχή του οδηγούμενος στη σωτηρία:

«.....ὕμνήσω
ἄκραντα χρηστότητα
πατρός τε καί πνοῆς σῆς». (Μαργούνιος 1601, 1ος ανακρεόντειος ὕμνος)

Στην αρχή της έκδοσης ο Conradus Ritterhusius εκφράζει σε επιστολή του προς τον εκδότη του έργου David Hoeschel τον φόβο του «μήπως πολύ χείρω μεταφράσας τύχω τούς θειοτάτους καί εὐσεβεστάτους ὕμνους» στη λατινική γλώσσα και χάσουν την αίγλη και την αξία τους, ενώ πιο κάτω τα χαρακτηρίζει ως «ἐφάμιλλα» εκείνων του Κλήμεντος Αλεξανδρείας, του Γρηγορίου του Θεολόγου και του Συνέσιου. Γίνεται έτσι, ο Μαργούνιος πρόδρομος του Ανακρεοντισμού που θα γνωρίσει τη μεγαλύτερή του άνθηση από τις αρχές του 18ου αι. με την επικράτηση του *Ροκοκό*, λόγω της μικρής έκτασης αυτών των ποιημάτων, των απλών ρυθμών τους, των χαριτωμένων και ανάλαφρων θεμάτων τους, του οικείου τόνου τους αλλά και της παραπομπής τους στην αρχαιότητα και στον μύθο (Τσαντσάνογλου 1970, 9).

Πρόκειται για εννέα κομψά και καλαίσθητα ανακρεόντεια (ως προς την τεχνοτροπία) στιχουργήματα, φροντισμένα και με ιδιαίτερη καλλιέργεια, απευθυνόμενα με γλαφυρότητα ευχετικά και ικετευτικά στον Θεό (δύο ποιήματα), στην ψυχή του (ένα ποίημα), στον εαυτό του (τέσσερα ποιήματα) και στην Αγία Τριάδα (ένα ποίημα), για λύτρωση της ψυχής του από τους πειρασμούς και τα πάθη, και εξύψωσή της στο φως του Θεού. Ένα μόνο (8ος ανακρεόντειος ὕμνος) αφιερώνεται στον ιεροδιάκονο Ναθαναήλ Χύχα, που τον υπηρετούσε στη Βενετία κάνοντας λόγο για τη γλυκομίλητη και καθαρή γλώσσα του, στην οποία έχει εντρυφήσει σε βάθος και με απίστευτη αγάπη:

«...γλώττης σέθεν μελιχρᾶς
συνουσίης τ' ἔραστῆς
καί ἐς κόρον τρυφήσαι...». (Μαργούνιος 1601, 8ος ανακρεόντειος ὕμνος)

⁴ «Συντέθηνται γοῦν μοι ἱεροί τινες ὕμνοι Ἀνακρεόντεια ἐν τῇ κατὰ τὴν τοῦ Μουσολέντου ἐρημίαν διαγωγῆ...καί δὴ σοι πέμπεται τό βιβλιάριον καί τισιν ἠρωϊκοῖς συνημμένον...». Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος (1871), *Προσθήκαι καί Διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία, 29-30.

Ο ποιητής Μαργούνιος εξωτερικεύει προς τους αναγνώστες, αλλά πρωτίστως στον ίδιο τον Θεό, τα εσώψυχα συναισθήματα («έν εΐδει έξομολογήσεως»), που συγκλονίζουν την ψυχή του, δηλώνοντας έτσι έμμεσα τη βαθιά του πίστη και αφοσίωση μέσα από παραστατικές αλλά και αλληγορικές εικόνες:

*«... Νοήμασι δέ θείοις
αύγαϊς τε σῶν έρώτων
άναπτέρου έμόν νοῦν
καί νύκτα καί κατ' ήμαρ».* (Μαργούνιος 1601, 2ος ανακρεόντειος ύμνος)

*«...ξυνωρίδα πλανητῶν
δυσηνίων τε ήππων,
πειθήνιον τε ίσχειν
ύπηρέτιν θ' έαυτῶ,
πρός βελτίωσιν άκραν».* (Μαργούνιος 1601, 3ος ανακρεόντειος ύμνος)

Στη χρονική περίοδο που ζούσε ο Μαργούνιος και αμέσως μετά τον θάνατό του, οι ανακρεόντιοι ύμνοι του φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα προσφιλές ανάγνωσμα για το λόγιο κοινό της Δύσης, και αποτελούσαν πεδίο συζήτησης, ίσως και έμπνευσης, όπως διαβάζουμε σε επιστολή του 1631 του Nicolaus Rittershusius (1597-1670) από την Πράγα προς τον Martin von Boberfeld Opitz (1597-1639) στο Βρότσλαβ (Breslau) της σημερινής δυτικής Πολωνίας, ο οποίος θεωρούνταν ως ο σημαντικότερος γερμανός ποιητής στην εποχή του, με την οποία επιστολή του ζητά να του αποσταλούν έργα του ολλανδού νομικού και φιλοσόφου Hugo Grotius (1583-1645) μαζί με τους ανακρεόντειους ύμνους του Μάξιμου Μαργούνιου. Φαίνεται πως οι στίχοι αυτοί που για μας σήμερα φαντάζουν μάλλον δυσνόητοι και χωρίς έμπνευση, εξίταραν τους πνευματικούς κύκλους της εποχής και αποτελούσαν δείγμα λογιουσύνης και καλλιέργειας, παρά την επίπλαστη αρχαιοπρέπειά τους και τις μιμητικές τους τάσεις, οι οποίες ωστόσο ήταν αποδεκτές, αν όχι το ζητούμενο, για την εποχή τους, αφού σκοπός τους ήταν ο εντυπωσιασμός μέσω της ευγλωττίας και όχι η μορφολογικά πρωτότυπη σύνθεση.

Γι' αυτό και σε ανθολογία ελληνικής ποίησης του 1614 περιέχονται ανακρεόντεια ποιήματα του Μαργούνιου (De La Ronvière Pierre 1614, 192-210), ενός από τους δύο μεταγενέστερους έλληνες ποιητές που περιλαμβάνονται στη συλλογή μετά τον Μανουήλ Φιλή (περ. 1275-1345), και μόλις δεκατρία χρόνια μετά την έκδοσή τους, γεγονός δηλωτικό της απήχησης που είχε το ποιητικό του έργο στο λόγιο κοινό της εποχής αλλά και της αναγνωρισμότητάς του στον λογοτεχνικό χώρο ως ανθρωπιστή ποιητή. Επιπλέον, στις αρχές του 18ου αι. αναφέρεται από τον Tessier πως διέπρεψε στην ποίηση με τα όμορφα βιβλία του, διακρινόμενος ιδιαίτερα στη λυρική ποίηση με τους «Ανακρεοντείους Ύμνους» του (Teissier 1715, 409-410).

Δεν υπήρξαν όμως, όλοι θαυμαστές των Ύμνων του, καθώς ο άγγλος ποιητής Edward Phillips (1630-1696) στον 17ο αι. χαρακτήρισε τους στίχους του «άκομψους», πιθανόν επηρεασμένος αφενός από τις θρησκευτικές θεωρήσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για το πρόσωπο του Μαργούνιου, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως «έχθρος τῶν Λατίνων» (Phillips 1675, 135) και αφετέρου από τις θέσεις του Διαφωτισμού, που πρέσβευε τον ορθολογισμό και την πίστη στην πρόοδο, κάτι που προφανώς δεν εξυπηρετούσαν οι *Ανακρεόντριοι Ύμνοι* του

Μαργούνιου. Στον 19ο αι. πάλι, και στο περιοδικό *Athenaeum* το 1842 υπάρχει αναφορά στα ανακρεόντεια ποιήματα του Μαργούνιου, τα οποία χαρακτηρίζονται ως αυθεντικά μεν, πλην όμως «μουχλιασμένα» (Barrett Browning 1863, 99). Η θεώρηση αυτή, αν και εξίσου αρνητική, διαφέρει παρασάγγας από εκείνη του Edward Phillips, που τα είχε αποδοκιμάσει πλήρως, αμφισβητώντας όμως ταυτόχρονα και την ικανότητα του Μαργούνιου να συνθέσει σε μια καινούργια ποιητική μορφή. Εδώ η κριτική γίνεται υπό το πρίσμα του Ρομαντισμού του 19ου αι., που θέλει μεγαλύτερη ελευθερία στη φόρμα σε σχέση με τις κλασικές αντιλήψεις των ποιημάτων του Μαργούνιου.

Πάντως, ακόμη και στον 19ο αι. το όνομά του εξακολουθούσε να παραμένει στην επικαιρότητα και ως σημείο αναφοράς μεταξύ των ποιητών της Δύσης που εντρυφούσαν στην αρχαία ποιητική παράδοση. Η ανταπόκριση που γνώρισαν οι *Ύμνοι* του, αντικατοπτρίζεται και στο γεγονός πως η αγγλίδα ποιήτρια της βικτωριανής εποχής Elizabeth Barrett Browning (1806-1861), μετέφρασε στα αγγλικά τον πέμπτο ανακρεόντειο ύμνο του το 1842, ενώ αναφερόμενη στη συλλογή του Μαργούνιου σημείωνε πως τα ποιήματά του, αν και χαρακτηρίζονται από «ανακρεόντειο άρωμα», εμπνέονται από τον έλληνα Πατέρα του 4ου αι., Γρηγόριο Ναζιανζινό, τον οποίο αναστήνουν ως «σώμα και ψυχή» μέσα από τις «λογοκλοπικές» τους τάσεις (Barrett Browning 1863, 99-101).

Στην *Patrologia Graeca* τέλος, απαντώνται μεμονωμένα τρεις ύμνοι που συνέταξε ο Μαργούνιος. Οι τρεις αυτοί ύμνοι, όμως, εκδόθηκαν από τον Migne ως έργα του Μάξιμου του Ομολογητή. Ωστόσο, μεταγενέστερες έρευνες του Mercati, έδειξαν πως πρόκειται για τρεις ανακρεόντειους ύμνους του Μάξιμου Μαργούνιου (Mercati 1934, 619-625). Η αντιπαραβολική εξέταση με την ποιητική συλλογή του Μαργούνιου *Ύμνοι άνακρεόντειοι*, έδειξε πως πρόκειται για τρία ποιήματα που περιέχονται στο εν λόγω έργο και συγκεκριμένα για τον 1ο, 6ο και 9ο ανακρεόντειο ύμνο.

Οι παραπάνω ποιητικές δοκιμές του επισκόπου Κυθήρων Μάξιμου Μαργούνιου αποδεικνύουν, όχι μόνο ότι διέθετε πηγαίο ποιητικό ταλέντο, αλλά επίσης ότι ήταν σε θέση να παρατηρήσει και να αφομοιώσει δημιουργικά τα ποιητικά ρεύματα της εποχής του, με έμφαση στον θρησκευτικό Ουμανισμό, αλλά και συνάμα να γίνει πρωτεργάτης νέων ποιητικών ρευμάτων, όπως ο Ανακρεοντισμός του 18ου αι.

B. ΤΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΥ

Ιδιαίτερα αξιόλογα εμφανίζονται και τα επιγράμματα που συνέθεσε ο Μαργούνιος, με τα οποία «εμπλούτιζε» επιστολές και έργα του, με σκοπό να κερδίσει την εύνοια των αποδεκτών τους, αποδεικνύοντας έτσι τις σχέσεις του με τους ουμανιστικούς κύκλους της εποχής. Τα έμμετρα αυτά κείμενα, πρωτίστως σε ελληνική γλώσσα, αποτέλεσαν τον προάγγελο των δύο κυριότερων συλλογών του (*Poemata aliquot sacra* και *Ύμνοι άνακρεόντειοι*), φανερώνοντας και αποδεικνύοντας την ικανότητά του στη σύνθεση μεγαλύτερων ποιητικών μορφών.

Επιγράμματά του έχουν κατά καιρούς καταγραφεί από διάφορους μελετητές κατά την παρουσίαση έργων του Μαργούνιου, ή και ανεξάρτητα, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να μιλάμε για καθολική τους καταγραφή, καθώς απουσιάζει κάποιος στοιχειώδης κατάλογος επιγραμμάτων του επισκόπου Κυθήρων. Σε μια πρώτη καταλόγηση περιπτώσεων, όπου

εμφανίζονται επιγράμματα του επισκόπου Κυθήρων, Μάξιμου Μαργούνιου, εντοπίσαμε 25 περιπτώσεις χειρόγραφων και έντυπων κωδίκων (14 χειρόγραφοι και 11 έντυποι κώδικες), που συσσωματώνουν επιγράμματα του Μάξιμου Μαργούνιου:⁵

Χειρόγραφη παράδοση

1. Στην Ιερά Μονή Διονυσίου (Άγιον Όρος), στον κώδικα 274, του 16ου αι., στο φ.317r (1 επίγραμμα).
2. Στην Ιερά Μονή Διονυσίου (Άγιον Όρος), στον κώδικα 357, του 17ου αι., στο φ.207r και στο φ.208r-v (2 επιγράμματα).
3. Στην Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας (Άγιον Όρος), στον κώδικα Ι 119, του 18ου αι., στην αρχή του κώδικα (1 επίγραμμα).
4. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, στον κώδικα 540 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη, του 16ου αι. (1596), στα φ.106r-107v (1 επίγραμμα).
5. Στο Μουσείο Μπενάκη (Αθήνα), στον κώδικα 209 (TA 58), του πρώην Γυμνασίου Αδριανουπόλεως [1143 (125)], του δεύτερου μισού του 16ου αι., στο φ.126.
6. Στη Bibliothèque nationale de France (Paris), στον κώδικα 621 (Parisinus suppl, gr. 621), του 17ου αι., στις σσ.116-117, 218-219 (2 επιγράμματα).
7. Στη Biblioteca Nazionale Marciana (Venezia), στον χαρτώο κώδικα Marcianus Gr. II 102 (coll. 1168), του τέλους του 16ου αι., στο f.5 (2 επιγράμματα).
8. Στη Biblioteca Nazionale Marciana (Venezia), στον χαρτώο κώδικα ms Lat. XII, 124 (= 3837), του 16ου αι., υπάρχει ένα λατινικό επίγραμμα αυτόγραφο του Μαργούνιου.
9. Στη Biblioteca Pinacoteca Accademia Ambrosiana (Milano), στον κώδικα 759 (= Z 133 suppl.), αυτόγραφο του Μαργούνιου, του 16ου αι., στο f.2v (2 επιγράμματα).
10. Στη Βιβλιοθήκη του University of Cambridge, στον κώδικα Dd. xv. 27 (881), του 15ου-16ου αι. (1584) (1 επίγραμμα).
11. Στη British Library (London), στον κώδικα Add MS 19551, του 17ου αι., στο f.77r (1 επίγραμμα).
12. Στη Biblioteca Capitolare (Verona), στον κώδικα CXXXII (121), του 17ου αι., στο f.292v (1 επίγραμμα).

Έντυπη παράδοση

13. Στη Biblioteca Nazionale Marciana (Venezia), στο μοναδικό αντίτυπο του έργου *Il panegirico di Vincentio Bianco, detto per nome dell'Accademia de' signori Stabili, all'illustrissimo signor Antonio Brioli, capitano di Padova, nella partenza di sua signoria illustrissima, atti VII di aprile 1600*. In Padova, appresso Francesco Bolzetta, 1600 (1 επίγραμμα).
14. Στη Biblioteca Nazionale Marciana (Venezia), στο αντίτυπο του έργου *Divi Gregorii Nyssae, episcopi ac theologi praestantissimi, in Psalmorum inscriptiones atque textus mystica*

⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Προϊκάκης (2021), *Μάξιμος Μαργούνιος Επίσκοπος Κυθήρων. Βίος-Δράση-Εργογραφία*, Θεσσαλονίκη, 494-500.

- eminetissimaque explicatio, nunc primum a Maximo Margunio, episcopo Cytherensi, e graeca latina facta, Venetiis apud Lorium de Lorijs Utinensem 1585* (1 επίγραμμα).
15. Στο βιβλίο του κρητικού ποιητή Μάρκου Κονταράτου το 1593 [*Marci Condarati Cretensis, De Bono Universi Liber Ad Celeberrimam ac Florentissimam Academiam Cretensem Extravagantem Vocatam. Patavii MDXCIII. Apud Laurentium Pasq(uatum) Typogr(aphum) Almae Universitatis Iurist(arum)*] (1 επίγραμμα).
16. Στο βιβλίο του *Liber de coloribus, multis in locis emendatus. Emmanuele Margunio Cretense interprete. In eundem Michaelis Ephesii explicatio nunc primum ab eodem latinitate donata, Patavii Laurentius Pasq. Excudebat 1575* (2 επιγράμματα).
17. Στο βιβλίο *S. Gregorii Nazianzeni, Theologi, arcana; seu de principiis, versus ccccxcii. cum Paraphrasi Graeca. Eiusdem Carmen contra Apollinarium. Item de Poematis à se editis & quaedam alia. Graecè nunc primùm publicata studio & operâ Davidis Hoeschelij, A.M.E Bibliotheca reipublicæ Augustanae. Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium 1591, στις σσ. 104-106* (3 επιγράμματα).
18. Στη συλλογή ποιημάτων διαφόρων ποιητών, που εξέδωσε ο Ascanio Persio, με τον τίτλο *Componimenti poetici volgari, latini et greci di diversi sopra la s. imagine della Beata Vergine dipinta da s. Luca, la quale si serba nel monte della Guardia presso Bologna, con la sua historia, in dette tre lingue, scritta da Ascanio Persii* ή *Διαφόρων ποιητών "Επη Έλληνικά, Λατινικά, Ίταλικά ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΕΙΚΟΝΑ Τήν παρά τοῦ ἁγίου Λουκᾶ γεγραμμένην "Ητις ἐπάνω Τοῦ τῆς Γουαρδίας ὄρους τοῦ Βονωνίας ἐγγύς διαφυλάττεται. ΠΡΟΣ ΔΕ ΤΟΥΤΟΙΣ Η ΤΑΥΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ Ταῖς τρισίν εἰρημέναις γλώτταις Παρά Ἀσκανίου Περσίου Συγγραφεῖσα. IN BOLOGNA PRESSO VITTORIO BENACCI. MDCI (1601), στη σ. 79* (1 επίγραμμα).
19. Στο βιβλίο του Κωνσταντίνου Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία – Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήναι 1868, στο εξώ φυλλο του έργου και στη σ. 206 (2 επιγράμματα).
20. Στο βιβλίο *Εὐαγγελιστάριον περιέχον τήν τῶν εὐαγγελιστῶν διαδοχὴν, πόθεν ἄρχονται καὶ ποῦ καταλήγουσιν. Ἐτι δέ κανόνια λέ, ἐν οἷς εὐρίσκεται ἀείποτε τό εὐαγγέλιον τῶν κυριακῶν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, ὁμοίως καὶ τό ἐωθινόν, καὶ ποῖος ἤχος ψάλλεται ἐν ἐκάστη κυριακῇ καὶ ἔτερα ἀναγκαῖα περὶ τοῦ εὐρεῖν τήν ἡμέραν τοῦ ἁγίου πάσχα, καὶ πασχάλιον διηνεκές. Συντεθέν, διορθωθέν καὶ ἐκδοθέν, παρ' Ἐμμανουήλου τοῦ Γλυζωνίου. Con Privilegio. Ἐτει ἀπό τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀφηγ'. In Venetia, appresso Francesco di Giuliani ad instantia di misier Manoli Glinzoni 1588* (1 επίγραμμα).
21. Στο ἔργο του Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Paris 1885, εντοπίζονται στα προλεγόμενα τρία επιγράμματα στις σσ. LXXVI-LXXVII και πέντε επιγράμματα στις σσ. 21-23.
22. Σε ἄρθρο των Νικόλαου Παναγιωτάκη και Alfred Vincent (Νικόλαος Παναγιωτάκης, Alfred Vincent 1970, 64, 71) (1 επίγραμμα).

Τελειώνοντας την παρουσίαση των ποιημάτων και επιγραμμάτων του επισκόπου Κυθήρων Μάξιμου Μαργούνιου, διαπιστώνουμε πως δυστυχώς στις μέρες μας αυτός εκτιμάται σχεδόν αποκλειστικά για το ορθόδοξο πνεύμα του, ενώ έχει ξεχαστεί η ποιητική του αξία, που προκύπτει από την επιτυχία του να αναβιώσει το ανακρεόντειο ύφος, όχι τόσο στη θεματολογία αλλά κυρίως στη στιχουργική, γεγονός που για την εποχή του θεωρούνταν δείγμα λογιουσύνης και επιτυχίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

A. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

Κώδικας MS. Holkham gr. 35, 14ος-16ος αι., Bodleian Library (Oxford).

Κώδικας 65 (cod. gr. 65), 16ος αι. (1587), Bibliothèque nationale de France (Paris).

Κώδικας 328 Μετοχίου του Παναγίου Τάφου, 16ος αι., Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

Κώδικας 621 (suppl. gr. 621), 17ος αι., Bibliothèque Nationale de France (Paris).

Κώδικας 138, 18ος αι., Ιερά Μονή Παναγίας της Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα).

Κώδικας 538, 18ος αι., Bayerische Staatsbibliothek (München-Germany).

[Μάξιμος Μαργούνιος] (1587), *Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως, ὡς ἐν εἴδει ἐπιστολῆς*.

B. ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΕΣ

Μυρτίλος Ἀποστολίδης (1943), «Οἱ Κώδικες Ἀνατολικῆς Θράκης», *Θρακικά*, τ. 18 (1943), 93-160.

Ἡλίας Βουτιερίδης (1924), *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰ. μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων*, τ. Α', Ἀθήναι.

Μανουήλ Γεδεών (1878), *Μνημεῖα μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως. Ἀδέσποτα ποιήματα – Ἰωάννης Μορεζῆνος – Γεώργιος Χρυσόγονος – Γεώργιος Μοναχός – Ματθαῖος Μυρέων*, ἐν Ἀθήναις.

Μανουήλ Γεδεών (1884), «Φιλίστορος ἀποσημειώματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. 5 (1884), 29-31, 33-37, 65-68, 87-90, 210-212.

Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος (1871), *Προσθῆκαι καὶ Διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία.

Ἐμμανουήλ Δουλγεράκης (1958), «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς Βροντισίου», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΒ' (1958), 117-170.

Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης (1971), *Χριστομάνος – Βικέλας – Παπαδιαμάντης, Ἐπιστολαὶ Μαξίμου Μαργουνίου, Ἐπισκόπου Κυθήρων (1549-1602)*, Ἀθήναι.

Μάξιμος Μαργούνιος (1590), *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου καθηγουμένου τῶν ἐν τῷ Σινᾷ ὄρει Μοναχῶν, Κλιμαξ τοῦ Παραδείσου, ἢ λόγοι ἀσκητικοὶ μετὰ τοὺς ὁποίους διδάσκεται κάθε εἷς χριστιανὸς πῶς χρεωστὴὶ νὰ πολιτεύεται διὰ νὰ ἀνέβῃ εἰς τὴν τελειότητα τῆς μοναχικῆς καὶ χριστιανικῆς ζωῆς, νῦν πρῶτον εἰς ὠφέλειαν τοῦ χριστωνύμου λαοῦ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς κοινὴν φράσιν μεταγλωττισθέντες παρὰ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου*, in Venetia appresso Francesco de' Giuliani, ad instantia del reverendissimo vescovo di Cerigo e di misier Manoli Glinzoni.

Μάξιμος Μαργούνιος (1601), *Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, ἐπισκόπου Κυθήρων ὕμνοι ἀνακρεόντειοι / Maximi Margunii episcopi Cytherorum hymni anacreontici, cum interpretatione latina Conradi Ritterhusii*, Ex officina typographica Ioan. Pratorij, Augustae 1601.

Maximus Margunius (1592), *Maximi Margunii, episcopi Cytherensis, poemata aliquot sacra: graece nunc primum publicata studio et opera Davidis Hoeschelii*, A.M.E. bibliothecae reip. Augustanae. Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium.

ΕΡΓΑ

A. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ

Γεώργιος Καραμανώλης (1998), «Ανέκδοτα επιγράμματα του Μαξίμου Μαργουινίου σε χειρόγραφα και έντυπα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης», *Θησαυρίσματα*, τ. 28 (1998), 197-207.

Σπυρίδων Λάμπρου (1895), *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α΄, Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας.

Σπυρίδων Λαυριώτης, Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης (1925), *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὁρει*, Paris.

Νικόλαος Παναγιωτάκης, Alfred Vincent (1970), «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκαδημία τῶν Stravaganti», *Θησαυρίσματα*, τ. 7 (1970), 52-81.

Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς (1899), *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἦτοι, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων, συνταχθεῖσα μὲν καὶ φωτοτυπικοῖς κοσμηθεῖσα πίναξιν / ὑπὸ Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως*, τ. Δ΄, ἐν Πετροπόλει.

Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς (1915), *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἦτοι, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων, συνταχθεῖσα μὲν καὶ φωτοτυπικοῖς κοσμηθεῖσα πίναξιν / ὑπὸ Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως*, τ. Ε΄, ἐν Πετροπόλει.

Παναγιώτης Προϊκάκης (2002), «Ἡ ἀνυποχώρητη στάση τῆς ποίησης», *Φιλολόγος*, τ. 109 (2002), 336-339.

Παναγιώτης Προϊκάκης (2021), *Μάξιμος Μαργουίνιος Επίσκοπος Κυθήρων. Βίος – Δράση – Εργογραφία*, Θεσσαλονίκη.

Κωνσταντῖνος Σάθας (1868), *Νεοελληνικὴ Φιλολογία – Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήναι.

Βασίλειος Στεφανίδης (1907), «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 16 (1907), 588-611.

Ἑλένη Τσαντσάνογλου (1970), «Ὁ Χριστόπουλος καὶ τὸ ἔργο του», Ἑλένη Τσαντσάνογλου (ἐπιμ.), *Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, Λυρικά*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 7-32.

Βενετία Χατζοπούλου (2017), *Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ός αἰώνας)*, Ἀθήνα.

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

Elizabeth Barrett Browning (1863), *The Greek Christian Poets and the English Poets*, London.

Émile Legrand (1885), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grecs par des Grecs au XVIe et XVIIe siècles*, τ. 2, Paris.

Émile Legrand (1894), *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 1, Paris.

Cambridge University Library (1856), *A Catalogue of the Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, τ. 1, London-Cambridge.

Silvio Giuseppe Mercati (1934), "Massimo Margunio è l'autore degli inni anacreontici attribuiti a Massimo

Confessore”, *Mélanges Bidez, Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales*, τ. 2 (1934), 619-625.

Jacques Paul Migne (1863), *Patrologia Graeca*, τ. 91, 1417-1424.

Henri Omont (1891), “Les manuscrits grecs de la Bibliothèque capitulaire et de la Bibliothèque communale de Vérone”, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, τ. 8 (1891), 489-497.

Edward Phillips (1675), “Eminent Poets among the Moderns”, *Theatrum poetarum, or a compleat collection of the poets especially the most eminent, of all Ages*, London, 1-196.

Giorgio Plumidis, Giorgio Fedalto (1967-1968), “Emanuele-Massimo Margunio (1549-1602) e il ‘Διάλογος περί ἀνθρωπίνης ἀθλιότητος’. Dedicato a Giovanni Vincenzo Pinelli”, *Estratto dalle Memorie della Accademia Patavina di SS. LL. AA. Classe di scienze morali, lettere ed arti*, τ. 80 (1967-1968), 257-271.

Pierre De La Rovière (1614), “Ἕλληνες Ποιηταί παλαιοί τραγικοί, λυρικοί, κωμικοί, ἐπιγραμματικοί / *Poetae graeci veteres tragici, comici, lyrici, epigrammaticarii additis fragmentis ex probatis authoribus collectis, nunc primum Graece et Latine in unum redacti corpus*, τ. II, Typis Petri de la Rouiere.

Antoine Teissier (1715), *Les Eloges des Hommes Savans tirées de l’Histoire de M. de Thou. Avec des additions contenant l’abregé de leur vie, le jugement, & le catalogue de leurs ouvrages*, τ. 4, Leuden.